

УДК 37.015+378.6(09)(477.53)

DOI: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2022-3\(204\)-5-13](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2022-3(204)-5-13)

Токуєва Наталія

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-1840-1382>

М. АНДРІЄВСЬКИЙ – ВІДОМИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ПЕДАГОГ-НОВАТОР, ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ І НАУКОВЕЦЬ (до 100-річчя з дня народження)

A Проаналізовано зміст педагогічного вчення та висвітлено освітньо-виховну, організаційно-педагогічну та громадсько-просвітницьку діяльність знаного полтавського педагога, громадського діяча, багаторічного директора Гадяцької загальноосвітньої школи-інтернату імені Є. П. Кочергіна Михайла Андрієвського (1922–1998). Висвітлено ідейно-теоретичні основи та новаторський зміст педагогічної концепції розвитку та соціалізації особистості у середовищі школи-інтернату М. Андрієвського, в основі якої було покладено трудове виховання за допомогою форм, методів, засобів і педагогічного середовища, які максимально моделювали сім'ю та забезпечували реальний соціально-гуманістичний ефект родинного виховання.

Ключові слова: Михайло Андрієвський; Гадяцька загальноосвітня школа-інтернат імені Є. П. Кочергіна; діти-сироти; родинне виховання; соціалізація особистості; профорієнтація; трудове виховання; педагог-новатор; громадсько-просвітницька діяльність

S *Tokuyeva Nataliia. M. Andriievskiy is a famous Ukrainian teacher-innovator, public figure, and scientist (dedicated to his 100th anniversary).*

The content of pedagogical teaching of the prominent Poltava educator, public figure, and long-term head of the Hadiach Boarding School named after I. Kocherhin M. Andriievskiy (1922–1998) is analyzed and its educational, organizational, pedagogical and public activities are covered.

The state of this issue development in the domestic historical, historical pedagogical, local lore and biographical discourses, is studied.

The ideological theoretical foundations and innovative content of M. Andriievskiy's pedagogical concept of development and socialization of an individual in the boarding school are highlighted, based on labor education with the help of forms, methods, means and a pedagogical environment, which constituted a perfect model of a family and provided a real socio-humanistic effect of family upbringing.

The essence of the ideas of education developed by M. Andriievskiy is revealed. It is proved that the educator considers the development of a highly educated, comprehensively developed, active and creative personality, able to use the latest achievements of science and technology, to be its purpose. Among the principles of education, M. Andriievskiy attached special importance to the following: unity of theory and practice, humanization, unity of education and life, gradualness and accessibility, polytechnicism, career guidance.

The technologies of the teacher-innovator concerning the motivation of children and youth to work, methods for overcoming the pedagogical neglect, methods and forms of combining theory and practice, are outlined. It is emphasized that in addition to pedagogical work, M. Andriievskiy paid considerable attention to educational, scientific and public activities, and his work that during his life brought him the title of Hero of Socialist Labor and Honored Teacher of Ukraine, deserves further research even today, to improve public policy in the field of reforming the Ukrainian system of institutional care, upbringing of orphans and child protection, as well as in search of optimal, pedagogically appropriate and effective methods for working with children in difficult life circumstances.

Key words: Mykhailo Andriievskiy; Hadiach Boarding School named after I. Kocherhin; orphans; family upbringing; socialization of the individual; career guidance; labor education; teacher-innovator; public educational activities

Токуєва Наталія Володимирівна, кандидатка педагогічних наук, старша викладачка відділу мовної підготовки Центру міжнародної освіти, Полтавський державний аграрний університет, Україна

Tokuyeva Nataliia, Candidate of Sciences in Pedagogy, Senior Lecturer of the Language Training Department at the International Education Center, Poltava State Agrarian University, Ukraine

E-mail: tokuyeva@gmail.com

Актуальність проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими практичними завданнями.

Сім'я та родинне піклування сьогодні визнаються єдиним середовищем досягнення ідеї всебічного й гармонійного виховання дитини, є ключовим чинником реалізації її інтересів та індивідуального благополуччя. Діти, ставши заручниками складних життєвих обставин, бідності, війн, переселенства, виявляються виштовхнутими із сім'ї, зустрічаються із складнощами інтернатного світу, проблемами соціальної адаптації, наслідком чого є поява ознак педагогічної занедбаності, девіантної чи деліквентної поведінки.

Одним із перших українських педагогів, який на практиці став ініціатором радикальних змін в інституті інтернатів на принципах родинної педагогіки, можна назвати українського педагога, громадського діяча, багаторічного директора Гадяцької загальноосвітньої школи-інтернату імені Є. П. Кочергіна Михайла Костянтиновича Андрієвського (1922–1998). Звернення до його педагогічної спадщини, громадсько-просвітницької та наукової діяльності дає можливість не лише ґрунтовніше вивчити історичні закономірності розвитку української педагогіки, а й зробити аналіз його доробку з погляду перспективної цінності та використати на сучасному етапі реформування освітньої галузі.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій показав, що педагогічні ідеї та громадсько-просвітницька діяльність М. Андрієвського на сьогодні не були предметом окремого вивчення, а науці та громадськості відомі винятково окремі біографічні сюжети його майже сорокарічної педагогічно-просвітницької діяльності. Матеріали, передусім біографічно-описового змісту, були представлені у наукових публікаціях дослідників, як-от В. Беседа, Б. Год, П. Іваніна, І. Кривonos, Н. Тарасевич, Є. Петренко, Г. Сердюченко, Г. Сиротенко, О. Чернецький, В. Шевченко та ін. Окреме місце у висвітленні постаті М. Андрієвського належить фундаментальним працям з історії Гадяцького інтернату, як-от «З досвіду роботи Гадяцької середньої школи-інтернату імені Героя Радянського Союзу Є. П. Кочергіна» (1984 р.), «Історія Гадяцької школи-інтернату» (2002 та 2008 рр.) та «Гадяцька спеціалізована школа-інтернат I–III ступенів імені Є. П. Кочергіна Полтавської обласної ради» (2013 р.), у яких опубліковано значний фактографічний наратив для вивчення педагогічних ідей та освітніх практик педагога. Цінна інформація міститься й у дописах полтавських, всеукраїнських, спеціалізованих педагогічних періодичних видань щодо ювілеїв Гадяцької школи-інтернату та її директора М. Андрієвського.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Результати аналізу дозволили визначити, що цілісного історико-педагогічного дослідження, у якому було б всебічно вивчено педагогічну спадщину та громадсько-просвітницьку діяльність М. Андрієвського на сьогодні немає.

Мета статті полягає у дослідженні ідейно-концептуальних основ педагогічної спадщини М. Андрієвського

та розкритті змісту й соціокультурного значення його громадсько-просвітницької діяльності у контексті розвитку вітчизняних інтернатних закладів освіти другої половини ХХ століття.

Викладення основного матеріалу. Серед знаних імен освітян-подвижників, які вписані в історію української національної педагогічної думки ХХ століття, гідне місце займає ім'я українського педагога, Героя Соціалістичної Праці, заслуженого вчителя України Михайла Костянтиновича Андрієвського (1922–1998 рр.). Упродовж 36 років (з 1962 року по 1998 рік) він очолював Гадяцьку середню школу-інтернат імені Є. П. Кочергіна Полтавської обласної ради, був учасником обласних, всеукраїнських і всесоюзних науково-практичних конференцій, семінарів, педагогічних читань, плідно працював у Полтавському обласному відділенні Педагогічного товариства, обирався делегатом учительських з'їздів. М. Андрієвський – автор понад 30 науково-практичних досліджень із питань управління та організації навчально-виховного процесу в інтернатних закладах освіти. Він розробляв ідею всебічного й гармонійного виховання особистості, розвитку її духовних, моральних і фізичних якостей, творчих здібностей, запропонував комплексний підхід до виховання суспільно-активного члена соціуму.

М. Андрієвський народився 21 листопада 1922 року в м. Гадяч Полтавської області. У 1930 році Михайло розпочав навчання у Гадяцькій середній школі № 2. Після закінчення школи 8 років віддав службі в лавах Радянської армії на далекосхідному кордоні. У 1945 році брав участь у бойових діях Маньчжурської операції, у розгромі Квантунської армії, у героїчному поході через Великий Хінган. Про його мужність і відвагу свідчать 5 бойових нагород за участь у Другій світовій війні та війні з Японією [5, с. 27].

Після завершення воєнних дій, під час проходження військової служби у місті Хабаровськ, М. Андрієвський вступив на заочне відділення історичного факультету педагогічного інституту. У 1948 році, демобілізуючись із армії, він уже був студентом третього курсу. Вищу освіту продовжив на заочному відділенні історичного факультету Харківського педагогічного інституту імені Г. С. Сковороди, де в 1956 році отримав диплом. У цей час працював у Гадяцьких школах на посадах учителя історії, завуча, директора. З 1956 по 1959 рік очолював Гадяцький районний відділ освіти [там само, с. 28].

26 січня 1962 року М. Андрієвського, який мав майже 15-річний досвід роботи в системі народної освіти, призначили директором Гадяцької середньої школи-інтернату. Перетворення школи-інтернату на зразковий навчальний заклад, теоретичні дослідження різних проблем організації навчально-виховного процесу та управлінської діяльності в інтернатних установах, їхнє практичне втілення стали головною справою усього його життя [7, с. 40].

Із перших днів адміністративно-педагогічна діяльність М. Андрієвського визначалася новаторськими методами, що виявлялися в моральному стимулюванні педагогічної

діяльності, у створенні належного настрою і психологічного мікроклімату для розвитку творчої ініціативи, позитивного ставлення й готовності до діяльності з реалізації мети всіх членів шкільного колективу (заступників директора, вчителів, вихователів, учнів, батьків).

Педагог був глибоко переконаний у тому, що навчально-виховна практика в умовах інтернатних закладів освіти

має свої психолого-педагогічні особливості, що пов'язані з деякою ізольованістю вихованців інтернату в межах одного простору, повною або частковою втратою родинних зв'язків, обмеженістю й регламентованістю їхніх контактів із зовні, необхідністю раціональної побутової організації життє-

діяльності, певною педагогічною занедбаністю вихованців із ускладненою соціальною адаптацією або девіантним чи деліквентним характером поведінки.

Саме тому з-поміж пріоритетних напрямів роботи М. Андрієвський визначав виховні завдання компенсаційного й реабілітаційного характеру, які б могли корегувати негативні особливості особистісного розвитку дитини, набуті попереднім життєвим досвідом, і компенсувати педагогічні впливи сімейного виховання, допомагати у подоланні характерних для вихованців закладів інтернатного типу якостей: відсутність навичок самостійної поведінки, невпевненість, комплекс неповноцінності, почуття соціальної відчуженості, недостатній прояв позитивних соціально-рольових орієнтирів, підвищена агресивність, нехтування собою як особистістю тощо. Не менш важливими завданнями М. Андрієвський вважав забезпечення адаптації, самореалізації вихованців як в умовах школи-інтернату, так і в реаліях життєвого простору, їхню підготовку до повноцінного самостійного життя й трудової діяльності [2].

Успішний організатор, досвідчений учитель, талановитий вихователь, М. Андрієвський користувався заслуженою повагою та любов'ю і серед вихованців, і серед колег. Надійною опорою у роботі Михайла Костянтиновича став згуртований педагогічний колектив, який підтримував свого директора в усіх творчих пошуках і починаннях. Мету своєї управлінської діяльності він убачав у поступовому цілеспрямованому вихованні вчителя-дослідника, який, застосовуючи найновіші педагогічні технології, міг би ефективно працювати над розкриттям здібностей кожної дитини та підготовкою її до самостійної життєдіяльності.

А. Бойко, характеризуючи систему виховання Гадяцької школи-інтернату, писала, що «... незважаючи на незапереч-

ні досягнення й високу оцінку праці кожного члена педагогічного колективу, тут немає застою, заспокоєності. Усі разом і кожен співробітник окремо – у постійному русі вперед, у прагненні піднятися вище, знати більше, працювати краще» [6, с. 419].

Процес успішної педагогічно-управлінської діяльності М. Андрієвського був обумовлений і високою загально-

людською культурою, що визначалася, насамперед, справжньою інтелектуальністю і високою духовністю, широким світоглядом, прагненням самовдосконалення, самоосвітньої діяльності, творчою активністю, вмінням спілкування та управління, й забезпечувала саморозвиток та са-

моререалізацію всіх учасників управлінського, педагогічного й навчально-виховного процесів. За сумлінну працю та досягнення в справі навчання й виховання учнівської молоді 1 липня 1968 року М. Андрієвському було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці з врученням ордена Леніна і Золотої медалі «Серп і молот».

Михайло Костянтинович продовжував працювати над удосконаленням навчально-виховного процесу, зміцненням матеріально-технічної бази школи-інтернату. Свій новаторський досвід із питань управлінської діяльності, із проблем навчання і виховання школярів в умовах інтернатного закладу він виробляв на основі глибокого вивчення й творчого застосування не лише напрацьованих фундаторів педагогічної науки, а й досвіду колег із різних куточків країни. Разом із членами педагогічного колективу М. Андрієвський побував у Павлівській середній школі на Кіровоградщині, очолюваній В. Сухомлинським, у Сахнівській середній школі на Черкащині, директором якої був О. Захаренко, у школах та інтернатах Полтави, Кременчука, Києва, Харкова, Вінниччини, Сумщини.

Вагомий вплив на становлення поглядів М. Андрієвського щодо організації навчально-виховного процесу в школі-інтернаті й управлінської діяльності зробив В. Сухомлинський. Згадуючи про дні спілкування з видатним педагогом, Михайло Костянтинович писав: «Усе, що почув я тоді, що потім побачив у Павлиші, глибоко схвилювало мене, стало дороговказом у роботі. І передусім я прагнув через радість праці розкрити нахили кожного школяра і привести його на вершину трудової майстерності» [19, с. 4].

Тезу В. Сухомлинського про залежність сили навчального закладу як виховного середовища від зміцнення педагогічного колективу М. Андрієвський взяв за основу своєї

управлінської діяльності. До 1983 року 85% складу педагогічного колективу становили педагоги, які працювали з першого дня існування школи [5, с. 31].

Педагогічний та управлінський досвід М. Андрієвського збагатило відвідання Сахнівської середньої школи, де особливу увагу він звернув на доробок відомого педагога-новатора О. Захаренка у справі родинного виховання, яке, на думку Михайла Костянтиновича, набувало виняткового значення та змісту саме в умовах інтернатного закладу в роботі з дітьми-сиротами, з дітьми із неповних сімей. У системі інтернатної освіти гостро відчувається недостатність або обмеженість виховних елементів родинних зв'язків, а у деяких випадках і їх негативні впливи, що потребують поступових корекційно-реабілітаційних заходів. У формуванні належних умов для виховання та отримання якісної освіти, наданні допомоги у виборі професії, підготовки до самостійного життя і трудової діяльності М. Андрієвський і весь педагогічний колектив Гадяцької школи-інтернату намагалися закладати саме елементи родинного виховання, яке передбачало виконання певних завдань і обов'язків для кожного члена сім'ї. Цілеспрямована робота з усунення наслідків соціальної та родинної депривації, яка включає в себе створення уявлень дітей про свої сімейні ролі, стимулювання рефлексії та самопізнання, здатна суттєво змінити диспозиції вихованців інтернатних закладів.

М. Андрієвський писав, що «непрості дитячі долі, які його оточували, хвилювали, турбували, змушували шукати шляхи для того, щоб школа-інтернат стала для всіх чотирьохсот дітей рідною, близькою, теплою, своєю домівкою...» [14, с. 143].

Для молодших школярів і підлітків у школі-інтернаті були організовані вечірні клуби «Поговоримо по щирості», «Лілея», «Мамині поради», «Подружка»; для старших школярів – школа самовиховання, заняття у якій вели не лише педагоги, а й психологи, лікарі, актори, спортсмени, люди з великим життєвим досвідом, клуб «Ровесник», де проводилися дискусії, обговорення проблем молоді, зустрічі з цікавими людьми. Життя учнів інтернату збагачували і шкільне радіомовлення, випуск стінгазет, ведення літопису школи-інтернату, зустрічі з випускниками різних років, організація свят, запропонованих самими вихованцями – День народження школи-інтернату, День бабусь і дідусів, Свято яблуневого саду тощо.

За декілька років М. Андрієвський писав: «...І скільки існує школа, ніхто не пам'ятає порушення жодного запланованого пункту. Це – якщо можна так сказати – традиція порядку. Вона – в усьому: у вихованні, у навчанні, зрештою у звичках, у характері кожного вихованця» [15].

Педагог указував, що специфіка педагогічної роботи в інтернатних установах вимагає ґрунтовного утвердження гуманістично спрямованого педагогічного спілкування, що передбачає глибоке й повне визначення індивідуальних рис і можливостей дитини, відхід від «усередненого» вихованця, встановлення взаємин співробітництва в навчально-виховній діяльності.

А отже, всі зусилля педагогічного колективу в роботі з такими дітьми повинні бути спрямовані на створення найкращих умов для розвитку й формування особистості дитини, її самопізнання, самобудування й самореалізації, тобто, як зазначав М. Андрієвський, «потрібна широка планомірна система становлення основних граней гармонійно розвиненої особистості» [3, с. 56].

Основними умовами реалізації заходів із формування особистості дитини М. Андрієвський вважав здатність інтегрувати гуманістичні принципи у навчання й виховання з нормами та стандартами, що були на той час прийняті в освітянській галузі.

Із моменту прийняття до школи-інтернату вихованцями засвоювалися базові алгоритми соціальної взаємодії та поведінки, формувалася система соціальних установок і певний соціальний досвід. Дитина з перших днів перебування у школі-інтернаті включалася в чітко організовану систему соціальних, трудових відносин у класному та загальношкільному колективах, у тимчасових чи постійних (у т. ч. й різновікових) бригадах для виконання посильних навчальних чи дослідницьких завдань, щоденної самообслуговуючої праці, суспільно корисної трудової діяльності.

В основі педагогічного вчення М. Андрієвського було покладено ідею трудового виховання особистості за допомогою форм, методів, засобів і педагогічного середовища, які максимально моделювали сім'ю та забезпечували реальний соціально-гуманістичний ефект родинного виховання. Вибудовуючи цілісне вчення про трудове виховання він, насамперед, звертався до ідей А. Макаренка. Педагог, продовжуючи вчення свого попередника, особливу увагу звертав на проблеми змісту і стимулів трудової діяльності школярів, розробляв проблеми організації трудових колективів дітей, вивчав проблеми трудової дисципліни і педагогічного впливу в умовах суспільно корисної праці школярів.

М. Андрієвський зазначав, що «учнівська праця цінна для нас не сама по собі. Адже саме в працю і через працю йде складний процес становлення особистості, в ній вирізняються моральні начала громадянства» [там само, с. 42].

Ідеї М. Андрієвського щодо формування особистості вихованця загальноосвітнього інтернатного закладу засобами трудового виховання займають особливе місце у його педагогічній спадщині. Педагог наголошував на трудовому вихованні школярів як на найважливішому складникові навчально-виховного процесу в інтернатних установах, що розглядалося як цілеспрямований систематизований процес, який має забезпечити соціально-психологічну та практичну готовність дитини до трудової діяльності, виробити певні моральні, інтелектуальні, фізичні якості, сформувати особистість дитини, здатної адаптуватися у реаліях соціуму після закінчення школи-інтернату.

Пізнавальні й навчально-виховні засади трудової діяльності для кожного вихованця починалися з вивчення основ наук, коли діти знайомилися з технічним застосуванням цих навчальних дисциплін у провідних галузях виробниц-

тва, навчалися вмінню використовувати знання на практиці: у роботі на уроках та на лабораторних заняттях, на навчально-дослідних ділянках, у теплиці, в розаріумі, в садку чи на шкільній тваринницькій фермі; під час прибирання та озеленення міського парку Слави та могил воїнів, загиблих у Другій світовій війні; у щосезонній роботі в підшефних колгоспах Гадяцького району, у ході озеленення вулиць міста тощо; у гуртковій роботі; на навчальних екскурсіях до промислових підприємств Гадяча, до будівельних організацій, до райпобуткомбінату та на нафтопромисли [там само, с. 42].

Органічне поєднання навчання з трудовим вихованням, де у повній мірі розкривалася виховна роль праці, М. Андрієвський вважав основним завданням загальноосвітньої школи-інтернату [12, с. 6–7].

Нерозривно пов'язана з навчанням різностороння трудова діяльність стала незамінним педагогічним засобом організації життя вихованців школи-інтернату. Визначивши своїм основним завданням створення належних умов для виховання й отримання освіти, надання допомоги у виборі професії, підготовки до самостійного життя і трудової діяльності, М. Андрієвський і весь педагогічний колектив Гадяцької школи-інтернату намагалися не допустити надмірної опіки у навчально-виховній роботі зі школярами, яка могла призвести до формування у вихованців несамостійності, утриманського настрою, хибної уяви про свої соціальні ролі.

Велике значення надавалося самообслуговуванню учнів школи-інтернату як початковому ступеню трудового виховання. Багато моментів самообслуговування – особиста гігієна, прибирання приміщень і подвір'я, догляд за зеленими насадженнями, городиною, садком, робота на шкільній тваринницькій фермі та у теплиці, у майстернях, на кухні – надавало вихованцям нові вміння й навички, певний досвід трудової діяльності; прививало звичку самостійно працювати, приймати рішення, переборювати труднощі; виховувало почуття відповідальності за доручену справу, турботу про колектив, бережливе ставлення до державного майна, повагу до людей праці; розширювало кругозір школярів [4, с. 15–16].

М. Андрієвський зазначав, що робота із самообслуговування школярів має велике значення для успішного розв'язання завдання зміцнення зв'язку школи з життям і поліпшення трудового виховання [3, с. 41].

Засвоєння основних навичок самообслуговування як одного з найважливіших механізмів життєвого становлення через трудове виховання було необхідною умовою формування соціально-адаптованої особистості школяра, важливим засобом його підготовки до самостійної життєдіяльності. Оволодіння різними видами самообслуговуючої праці вихованців інтернату знаходило подальший розвиток у їхній суспільно корисній трудовій діяльності: суботники, збирання металобрухту, допомога колгоспам у проведенні сільськогосподарських кампаній, деревонасадження тощо. Загалом колективна суспільно корисна

праця як освітньо-виховний процес перш за все сприяла активному формуванню колективізму й товариської взаємодопомоги, наполегливості в подоланні труднощів та інших позитивних якостей особистості.

«Праця, – писав М. Андрієвський, – основа життя, основа виховання. Вона не тільки джерело багатства, а й найкращий архітектор розуму, тіла й здоров'я людини. Але цю роль праця виконує лише тоді, коли вона осмислена, коли діти розуміють її суспільну необхідність і користь. Ось чому ми намагаємося педагогізувати будь-яку працю, яку пропонуємо дітям» [7, с. 39].

Наприклад, робота в яблуневому садку була розподілена між учнями згідно з їхніми віковими можливостями: кожна трудова різновікова бригада мала 10 дерев, якими вона опікувалася, з яких збирала врожай, заготовляла сухофрукти, брала посильну участь у підготовці щорічного «Свята яблуневому саду» [3, с. 59]. Кожна дитина була відповідальною за певний процес, завдяки чому формувалися соціальні сторони особистості, притаманні самостійному життю людини: почуття колективізму, відповідальності, обов'язку, дисципліни.

У вихованців школи-інтернату формувалося почуття справжнього господаря, яке можливе лише в родині; що давало й ширше розуміння економічного життя суспільства, знання основних законів розвитку ринкової економіки, а в кінцевому результаті призводило до розвитку економічного мислення та виховання економічної культури школярів. Старшокласники, які допомагали працівникам на пришкільних кролефермі й свинофермі (найбільшій у Полтавській області), вивчали не лише поведінку тварин і методи догляду за ними, школярів знайомили з даними кількості заготовленого м'яса та сала, що з року в рік здешевлювало харчування в школі-інтернаті та допомагало виборювати перші місця у змаганнях серед підсобних господарств регіону [16, арк. 57].

На навчально-дослідних ділянках на території навчального закладу та в господарствах підшефних колгоспів за завданнями районних дослідних станцій, Полтавської станції юннатів, Миронівського науково-дослідного інституту селекції і насінництва пшениці в Гадяцькій школі-інтернаті проводилася змістовна дослідницька робота, що передбачала не лише закріплення теоретичних знань і формування в учнів практичних навичок із вирощування сільськогосподарських культур, а й виконання важливих виховних завдань і проведення профорієнтаційних заходів. Значна кількість колишніх юннатів у майбутньому, вступивши до спеціалізованих середніх і вищих навчальних закладів, пов'язали своє життя із сільськогосподарськими професіями агронома, ветеринара, інженера-механіка, механізатора та ін. [8; 9].

Здатність до усвідомлення явищ економічного життя, на думку М. Андрієвського, не лише сприяла творчому вирішенню економічних проблем, а й передбачала формування у вихованців важливих моральних і ділових якостей, необхідних для самореалізації у будь-якій професії: суспіль-

ної активності, ініціативності, прагнення до ефективності власної трудової діяльності, розвитку раціоналізаторських здібностей, а також особистого успіху й добробуту.

«Я вважаю головним, – писав М. Андрієвський, – щоб дитина повірила в свої сили і здібності, глибоко усвідомила, що в неї є всі можливості стати повноцінною людиною, побудувати цікаве, захоплююче й радісне життя. Якщо вчитель досягне цього – можна сміливо вважати, що основний обов'язок він виконав чесно» [8].

Вихованців школи-інтернату залучали й до заходів щодо зміцнення матеріально-технічної бази навчального закладу. У створенні в різні роки музею школи й музею бойової і трудової слави, навчальних кабінетів, нового гуртожитку, художньої студії, «Малої картинної галереї», зеленого класу та літнього читального залу, кафе «Червоні вітрила», теплиці, розаріуму, навчальних майстерень, спортивного майданчика й спортивного залу, стрілецького тиру брали участь і самі вихованці [18, арк. 200–202].

Цікавим і різножанровим був конкурс учнівських «проектів» плавального басейну «Дельфін», який запропонували збудувати самі діти, творчо підійшовши до створення макетів майбутнього басейну згідно з віком – у конкурсах малюнків, у технічній творчості умільців, у серйозних математичних та економічних обрахунках.

М. Андрієвський зазначав, що атмосфера готовності до праці, здатність усього вчительського колективу виробити в школярів уміння творити матеріальні багатства, брати участь у творенні краси є девізом Гадяцької школи-інтернату [19].

Педагог указував, що найважливішим напрямом роботи усього педагогічного колективу є саме формування системи «таких засобів і методів, які розвивають і заохочують розумову діяльність, прищеплюють учню вміння аналізувати, мислити, зіставляти й самостійно робити висновки» [1].

М. Андрієвський неодноразово закликав до гармонійного поєднання морального, полікультурного, естетичного, родинного, трудового, екологічного та фізичного виховання школярів. Педагог приділяв особливу увагу виховному впливу колективу на учня; піднімав роль демократичних засад учнівського самоврядування та значення традицій у формуванні особистості.

Новаторський підхід до вирішення завдань системи державної опіки над дітьми-сиротами, дітьми, які залишилися без батьківського піклування, дітьми з неповних або багатодітних родин М. Андрієвський, дещо випереджаючи свій час, у своїй науково-практичній діяльності послідовно проводив з позицій дитиноцентризму – гуманного ставлення до дітей, які потребують особливої уваги.

За короткий час він перетворив Гадяцьку школу-інтернат на центр передового педагогічного досвіду не лише на Полтавщині, у масштабі країни, а й за її межами, а для своїх учнів і випускників – на рідну домівку. Школу відвідували представники інших областей України, іноземні делегації з різних країн світу: Болгарії, Венесуели, Куби, Німецької Демократичної Республіки, Польщі, Чехословаччини. Успі-

хи педагогічного та учнівського колективів школи-інтернату були відзначені грамотами Міністерства освіти УРСР, почесними знаками та нагородами [13, с. 3–4]. 25 червня 1980 року Указом Президії Верховної Ради за багаторічну працю на освітянській ниві та високі досягнення у справі виховання підростаючого покоління М. Андрієвському було присвоєно почесне звання «Заслужений вчитель Української РСР».

Вагомим значенням М. Андрієвський приділяв науковій дослідницькій роботі. Вивчення педагогічної спадщини знаного педагога (понад 30 статей, доповідей, інтерв'ю, тез виступів), дає змогу стверджувати про значущість його доробку в історії педагогічної думки щодо всебічного й гармонійного розвитку особистості дитини, що опинилася поза родиною у складних життєвих обставинах, проблем організації найсприятливіших та максимально наближених до сімейних умов, які б забезпечили дитині потенційні можливості для становлення й повноцінного розвитку її особистості. У статті «Актуальні проблеми педагогічної науки» директор НДІ педагогіки УРСР, професор Б. Кобзар, досліджуючи проблему створення науково обґрунтованої системи впровадження наукових розвідок у шкільну практику, називає М. Андрієвського серед небагатьох педагогів-практиків, які «самі проводять дослідну роботу в різних галузях педагогічних наук, беруть участь у розвитку педагогічної думки і вносять суттєві корективи» [10, с. 10–11].

1979 року М. Андрієвський у співавторстві із заслуженим вчителем Української РСР В. Павелко опублікував наукову працю «Прилучення до життя», яка розкриває творчі пошуки і надбання педагогічного колективу Гадяцької школи-інтернату в різних сферах навчально-виховного простору інтернатного закладу. Вона містить такі розділи як «На глибокому ґрунті знань», «І словом, і ділом», «Труд переростає у красу», «Становлення громадянина», «Майбутнє народжується сьогодні».

Новаторський підхід М. Андрієвського до управлінської діяльності в інтернатному закладі ґрунтувався на макаренківській парадигмі поєднання педагогічного, учнівського та батьківського колективів у єдиний шкільний колектив. Лише за таких умов можна вирішувати, вважав він, різноманітні педагогічні проблеми: співвідношення інтересів колективу й особистості, вимогливості й поваги до вихованців, збереження традицій і введення новацій тощо. Закони Гадяцької школи-інтернату, виробленні спільною волею колективу вихованців та їхніх наставників, охоплювали всі сфери життєдіяльності: дисципліна – єдина для всіх членів колективу; трудова діяльність і громадська робота – під контролем усього шкільного колективу; у всіх рівні права щодо можливості висловити власну думку; кожному – справу до душі, не придуману з «виховною метою», а справді потрібну школі [3, с. 81].

Автори дослідження зазначають: «Наша школа-інтернат звичайна, яких сотні в республіці. І разом з тим, як нам здається, вона має своє, так би мовити, обличчя, свій «почерк» у роботі. Відмовившись від усього показного в робо-

ті, вона іде нелегким шляхом до своїх успіхів, перемог, які вимірюються копійкою, щоденною, буденною і водночас радісною працею всього колективу. Бо що може бути радіснішим, ніж ростити людину, нового громадянина рідної країни...» [там само, с. 10–11].

Суттєвими рисами особистості М. Андрієвського були захопленість справою, любов до праці, організаторські здібності, професійна працездатність, соціальна та інтелектуальна активність, педагогічна майстерність, любов до вихованців, зацікавленість у їхніх долях. Досвід роботи директора, напрацювання всього педагогічного колективу Гадяцької школи-інтернату був узагальнений науковцями Полтавського педагогічного інституту імені В. Г. Короленка та Полтавського обласного інституту вдосконалення кваліфікації вчителів, обговорювався на засіданнях кафедр, висвітлювався на сторінках районних, обласних і центральних, спеціальних освітянських, науково-педагогічних періодичних видань («Народное образование», «Радянська освіта», «Советская педагогика», «Учительская газета» тощо).

Вивчаючи досвід роботи інтернатного закладу, науковці педагогічного інституту вказували, що це – «показник діяльного керівництва школою, дзеркало розумного управління, а також мірило суспільної й педагогічної культури самого директора М. К. Андрієвського...» [11, с. 80].

Як директор, він приділяв велику увагу організації та роботі науково-теоретичного семінару у Гадяцькій школі-інтернаті з вивчення спадщини відомих науковців минулого і психолого-педагогічного семінару за участю викладачів кафедри психології та педагогіки Полтавського педагогічного інституту імені В. Г. Короленка. У школі-інтернаті неодноразово проводилися виїзні засідання кафедр педагогічної майстерності, педагогічних технологій, педагогіки і психології, де науковцями надавалися консультації та проводилися обговорення різних проблем організації навчання й виховання школярів.

1969 року перша пересувна виставка на Полтавщині, організована Полтавським інститутом удосконалення кваліфікації вчителів як нова форма вивчення і поширення передового педагогічного досвіду, була присвячена системі й методам управління навчально-виховними заходами в Гадяцькій школі-інтернаті. М. Андрієвського неодноразово запрошували на науково-практичні конференції, лекційні та семінарські заняття для студентів і молодих учителів у Полтавський педагогічний інститут імені В. Г. Короленка, Полтавський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського, на засідання Полтавського відділення Педагогічного товариства України.

Для вирішення освітніх проблем Михайло Костянтинович Андрієвський використовував і свою громадсько-просвітницьку діяльність, намагаючись якомога точніше донести до чиновників ідею необхідності перебудови тогочасної освіти та соціально-гуманістичних і дитиноцентристських засадах.

Він неодноразово обирався депутатом обласної і районної Рад народних депутатів, очолював обласну раду вчителів, був делегатом всесоюзних і всеукраїнських з'їздів працівників освіти. 1974 року по Полтавському виборчому округу № 54 М. Андрієвського обрали депутатом Верховної Ради СРСР, де він плідно працював упродовж 10 років, брав участь у роботі XXV, XXVI, XXVII з'їздів КПРС [5, с. 28]. За його пропозицією було внесено уточнення до статті 42 Конституції СРСР 1977 року щодо трудового навчання й виховання школярів. На позачерговій сьомій сесії Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання при обговоренні проекту Конституції Редакційна комісія прийняла пропозицію М. Андрієвського, депутата Ради Національностей Верховної Ради СРСР, щодо уточнення статті 42, чітко зазначивши в ній, що заборона дитячої праці, маючи на меті охорону здоров'я дітей, ніякою мірою не виключає трудового навчання і виховання, яке було й залишається надзвичайно важливим напрямом роботи освітніх установ. До останніх днів свого життя Михайло Костянтинович Андрієвський очолював районну раду ветеранів війни, надавав їм допомогу, організовував громадські заходи, зустрічі, займався військово-патріотичним вихованням юних мешканців м. Гадяч, виступав перед школярами Полтавщини зі спогадами про свою участь у бойових діях.

М. Андрієвський зробив вагомий внесок і в розвиток науково-теоретичної думки в царині педагогічної журналістики. Дослідження змісту його публікацій у науково-педагогічних та інших періодичних виданнях дало можливість виділити декілька тематичних груп: формування особистості вихованця школи-інтернату в умовах освітянського закладу (навчальна робота, міжпредметна форма діяльності в межах освітянського простору, організація позанавчальної діяльності); виховний ідеал та система цінностей; аналіз практичного досвіду виховання учнів інтернатних установ у національній системі виховання; проблеми особистості вчителя (вимоги до морального, професійного, суспільного аспектів, його професійної підготовки, підвищення кваліфікації тощо); загальнотеоретичне обґрунтування проблем управлінської діяльності в навчально-виховному закладі та організації навчання й виховання школярів в умовах загальноосвітніх інтернатних установ.

Доповіді М. Андрієвського на науково-практичних конференціях, освітянських нарадах, семінарах директорів шкіл, засіданнях Педагогічного товариства тощо набували значної актуальності. Його суспільні ініціативи мали певні особливості, зокрема: цілеспрямованість і неперервність освітньої діяльності; єдність педагогічної, методичної, наукової, організаційно-управлінської, громадсько-просвітницької та публіцистичної роботи; практико-орієнтований і політехнічний зміст педагогічних ідей.

У той же час педагогічна та громадсько-просвітницька діяльність М. Андрієвського характеризувалася й певними суперечностями, зокрема: між уніфікованістю радянської педагогіки й розвитком авторської педагогічної концепції; між природовідповідністю родинного виховання та і-

нуванням значної кількості дітей-сиріт у повоєнній другій половині ХХ століття.

Батьківщина високо оцінила заслуги М. Андрієвського: за сумлінну багаторічну працю він був неодноразово нагороджений медалями й орденами, в тому числі відзначений медаллю А. Макаренка, «Знаком пошани», значком «Відмінник народної освіти», 13 військовими медалями тощо.

29 грудня 1998 року Михайло Костянтинович Андрієвський пішов з життя. Гадяцька школа-інтернат зберігає пам'ять про свого директора: у шкільному музеї створена меморіальна кімната, яка розповідає про його життєвий шлях і професійну діяльність. 2002 року на головній будівлі Гадяцької школи-інтернату була відкрита меморіальна дошка М. Андрієвського, одна з вулиць м. Гадяч носить його ім'я, а школу-інтернат і зараз називають «школою Андрієвського».

Високу оцінку управлінській, науково-педагогічній і громадській діяльності полтавського педагога дав В. Сухомлинський, який у своєму інтерв'ю сказав: «Мудрий чоловік. Який високий талант!.. Педагог, директор школи, громадський діяч. Сердечна, чуйна, добра людина... Хочете пізнати справжню педагогіку – їдьте на Полтавщину, у Гадяч, і зустрінетеся там із Михайлом Костянтиновичем Андрієвським...» [14, с. 146].

Висновки з даного дослідження. У дослідженні висвітлено педагогічну, управлінську, наукову та громадсько-просвітницьку діяльність відомого українського педагога, директора Гадяцької загальноосвітньої школи-інтернату імені Є. П. Кочергіна М. Андрієвського та проаналізовано його педагогічну концепцію. Зазначено, що в її основі була ідея всебічного й гармонійного розвитку особистості та комплексності всіх напрямів виховання – трудового, розумового, морального, патріотичного, інтернаціонального, екологічного, естетичного та фізичного. М. Андрієвський, продовжуючи кращі традиції гуманістичної педагогіки, стверджував, що найважливіше завдання кожного вчителя, кожного вихователя, кожного співробітника інтернатної установи полягає в тому, щоб підготувати вихованця до реальної дійсності, до справжніх гуманних стосунків між людьми, до самостійної трудової діяльності, про що він писав у книзі «Прилучення до життя» та в інших наукових працях і публікаціях.

У дослідженні було проаналізовано засоби, форми й методи трудового виховання як доміанти педагогічного вчення М. Андрієвського. Його новацією стала концепція трудового виховання особистості за допомогою форм, методів, засобів та освітнього середовища, які максимально моделювали сім'ю та забезпечували реальний соціально-гуманістичний ефект родинного виховання. Побудовуючи цілісне вчення про трудове виховання, М. Андрієвський особливу увагу звертав на проблеми змісту й стимулів трудової діяльності школярів, розробляв проблеми організації трудових колективів дітей, вивчав питання трудової дисципліни й педагогічного впливу в умовах суспільно корисної праці школярів, які навчаються в інтернатних закла-

дах освіти. Педагог одним із перших проголосив максимуму необхідності формування родинної атмосфери у школах-інтернатах як основної умови повноцінного розвитку особистості. Більше того, М. Андрієвський активно пропагував та впроваджував ідею всебічного й гармонійного розвитку школярів, на державному рівні закликав до реформування тогочасної системи інтернатної освіти.

Вивчення педагогічної спадщини та громадсько-просвітницької діяльності М. Андрієвського дозволяє стверджувати, що доробок ученого-педагога може надати багато цікавих і корисних матеріалів у справі теоретично-практичного розроблення проблем сучасної української школи, в організації навчання й виховання школярів з певними соціально-психологічними життєвими проблемами в умовах навчально-виховної установи будь-якого типу на сучасному етапі реформування системи шкіл-інтернатів, у пошуках нових моделей закладів суспільного виховання для дітей.

Перспективи подальших розвідок убачаємо в психолого-педагогічних дослідженнях особливостей комплексного виховання дітей-сиріт, та його пріоритетних напрямів, розроблених М. Андрієвським, які можуть надати допомогу у процесі інноваційного реформування та гуманістичної перебудови вітчизняної системи інтернатної освіти сьогодення.

Список використаних джерел

1. Андрієвський М. К. Большая родня. Раздумья о школе-интернате. *Правда Украины*. 1971. № 253. С. 2.
2. Андрієвський М. К. Інформація про наслідки роботи Гадяцької школи-інтернату за III чверть 1961-1962 навчального року. *Державний архів Полтавської області*. Ф. Р-4298. Оп. 1. Спр. 703. Арк. 23-25.
3. Андрієвський М. К., Павелко В. В. Прилучення до життя. Київ: Політвидав України, 1979. 102 с.
4. Андрієвський М. К. Право на освіту. *Радянська школа*. 1977. № 12. С. 14-16.
5. Беседа В. М., Галушка Н. А., Кущенко А. Л., Беседа О. Г. Історія Гадяцької школи-інтернату. Гадяч: Вид-во «Гадяч», 2008. 136 с.
6. Бойко А. М. Виховання людини: нове і вічне. Полтава: Техсервіс, 2006. 568 с.
7. Володин О. Горение. *Народное образование*. 1983. № 10. С. 39-42.
8. Інформація Полтавського обласного відділу народної освіти про хід виконання наказу Міністерства освіти УРСР від 8 січня 1969 року № 4 «Про покращення діяльності навчально-підсобних господарств інтернатних установ Української РСР». *Державний архів Полтавської області*. Ф. Р-1298. Оп. 8. Спр. 392. Арк. 2-5.
9. Інформація про підсумки конкурсу 1970 року «На крашу дослідницьку роботу з біології». *Архів Гадяцького обласного наукового ліцею-інтернату I-III ступенів імені Є. П. Кочергіна Полтавської обласної ради*. Спр. 20. Арк. 1-3.
10. Кобзар Б. Адаптація дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, до умов школи-інтернату. *Довіра і надія*. 1996. № 2. С. 16-22.
11. Кривонос І., Павлій М., Тарасевич Н., Петренко Е. Роботу кожного – на рівень кращих. Из опыта Гадяцкой школы-интерната Полтавской области. *Народное образование*. 1975. № 9. С. 75-80.
12. Лемберська М. Йти нам – разом! (Беседа з М. К. Андрієвським, директором Гадяцької школи-інтернату імені Є. П. Кочергіна, Героєм Соціалістичної Праці, депутатом Верховної Ради СРСР, кандидатом у члени ЦК Компартії України). *Дошкільне виховання*. 1978. № 6. С. 6-7.
13. Лист заступника завідувача Полтавського обласного М. Лейка на ім'я заступника Міністра освіти УРСР Ніколаєнка І. В. від 18 червня 1974 р. № 02/1920 щодо виконання наказу Міністерства освіти Союзу РСР № 22 від 5 березня 1973 року «Про заходи до поліпшення роботи шкіл-інтернатів». *Державний архів Полтавської області*. Ф. Р-4298. Оп. 8. Спр. 118. Арк. 1-9.
14. Майорчик В. Путівка в життя. Народом призванные: книга інтерв'ю. Харків: Прапор, 1982. 175 с.

15. Мартусь В. Академія педагогічної практики (з досвіду роботи Гадяцької школи-інтернату). *Зоря Полтавщини*. 1968. № 276. С. 3.
16. Про хід виконання Постанови ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 25 грудня 1978 р. № 586 «Про підсобні сільські господарства підприємств, організацій і установ». *Державний архів Полтавської області*. Ф. Р-4298. Оп. 8. Спр. 470. Арк. 55-59.
17. Сердюченко Г. Його покликання. *Зоря Полтавщини*. 1968. № 181. С. 3
18. Характеристика Гадяцької школи-інтернату. *Державний архів Полтавської області*. Ф. Р-4298. Оп. 8. Спр. 33. Арк. 200-202.
19. Чернецький О. Грані таланту. *Зоря Полтавщини*. 1980. № 201. С. 4.
10. Kobzar, B. (1996). Adaptatsiia ditei-syriv i ditei, yaki zalyshylysia bez pikluvannia batkiv, do umov shkoly-internatu [Adaptation of orphans and children left without parental care to the conditions of a boarding school]. *Dovira i nadiia [Dovira i nadiia]*, 2, 16-22 [in Ukrainian].
11. Kryvonos, Y., Pavlyi, M., Tarasevych, N., & Petrenko, E. (1975). Rabotu kazhdoho – na uroven luchshykh. Yz opyta Hadiachskoi shkoly-ynternata Poltavskoi oblasti [Everyone's work among the best. From the experience of Hadiach Boarding School of Poltava region]. *Narodnoe obrazovanye [Public education]*, 9, 75-80 [in Russian].
12. Lemberska, M. (1978). Yty nam – razem! (Besida z M. K. Andriievskym, dyrektorom Hadiatskoi shkoly-internatu imeni Ye. P. Kocherhina, Heroiem Sotsialistychnoi Pratsi, deputatom Verkhovnoi Rady SRSR, kandydatom u chleny TsK Kompartii Ukrainy) [Let's go together! (A conversation with M. K. Andriievsky, Head of Hadiach Boarding School named after I. Kocherhin, Hero of Socialist Labor, deputy of the Supreme Soviet of the USSR, candidate for the Central Committee of the Communist Party of Ukraine)]. *Doshkilne vykhovannia [Preschool education]*, 6, 6-7 [in Ukrainian].
13. Letter from the Deputy Head of Poltava Region M. Leiko to the Deputy Minister of Education of the USSR Nikolaienko I.V. dated June 18, 1974 No. 02/1920 on the implementation of the order of the Ministry of Education of the USSR No. 22 dated March 5, 1973 «On measures to improve the operation of boarding schools» (1974). *Derzhavnyi arkhiv Poltavskoi oblasti [State Archive of Poltava region]*. F. R-4298 (8). 118, 1-9 [in Ukrainian].
14. Maiorchyk, V. (1982). Putevka v zhyzn. *Narodom pryzvannye: knyha intervieu [A ticket to life. Called by the people: a book of interviews]*. Kharkov: Prapor [in Russian].
15. Martus, V. (1968). Akademiia pedahohichnoi praktyky (z dosvidu roboty Hadiatskoi shkoly-internatu) [Academy of the pedagogical practice (from the experience of Hadiach Boarding School)]. *Zoria Poltavshchyny [Zoria Poltavshchyny]*, 276, 3 [in Ukrainian].
16. On the implementation of the Resolution of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine and the Council of Ministers of the USSR dated December 25, 1978 No. 586 «On subsidiary farming household of enterprises, organizations and institutions» (1978). *Derzhavnyi arkhiv Poltavskoi oblasti [State Archive of Poltava region]*. F. R-4298 (8). 470, 55-59 [in Ukrainian].
17. Serdiuchenko, H. (1968) Yoho poklykannia [His call]. *Zoria Poltavshchyny [Zoria Poltavshchyny]*, 181, 3 [in Ukrainian].
18. Characteristics of Hadiach Boarding School. *Derzhavnyi arkhiv Poltavskoi oblasti [State Archives of Poltava region]*, F. R-4298 (8). 33, 200-202 [in Ukrainian].
19. Chernetskiy, O. (1980). Hrani talantu [The facets of talent]. *Zoria Poltavshchyny [Zoria Poltavshchyny]*, 201, 4 [in Ukrainian].

References

1. Andryevskiy, M. K. (1971). Bolshaia rodnia. Razdumia o shkole-ynternate [Large family. Reflections on the boarding school]. *Pravda Ukrainy [Pravda Ukrainy]*, 253, 2 [in Russian].
 2. Andriievskiy, M. K. (1962). Informatsiia pro naslidky roboty Hadiatskoi shkoly-internatu za III chvert 1961-1962 navchalnogo roku [Information about the results of operation of Hadiach Boarding School in the third quarter of the 1961-1962 academic year]. *Derzhavnyi arkhiv Poltavskoi oblasti [State Archive of Poltava region]*. F. R-4298 (1). 703, 23-25 [in Ukrainian].
 3. Andriievskiy, M. K., & Pavelko, V. V. (1979). Pryluchennia do zhyttia [Involvement in life]. Kyiv: Polityvydav Ukrainy [in Ukrainian].
 4. Andriievskiy, M. K. (1977). Pravo na osvitu [The right to education]. *Radianska shkola [Soviet school]*, 12, 14-16 [in Ukrainian].
 5. Beseda, V. M., Halushka, N. A., Kushchenko, A. L., & Beseda O. H. (2008). *Istoriia Hadiatskoi shkoly-internatu [History of Hadiach Boarding School]*. Hadiach: Vydvo «Hadiach» [in Ukrainian].
 6. Boiko, A. M. (2006). Vykhovannia liudyny: nove i vichne [Education of a person: the new and the eternal]. Poltava: Tekhservis [in Ukrainian].
 7. Volodyn, O. (1983). Horenye [Eagerness]. *Narodnoe obrazovanye [Public education]*, 10, 39-42 [in Russian].
 8. Information of Poltava Regional Department of Public Education on the implementation of the order of the Ministry of Education of the USSR dated January 8, 1969 No. 4 «On improving the activities of educational and subsidiary farming households of boarding schools of the Ukrainian SSR» (1969). *Derzhavnyi arkhiv Poltavskoi oblasti [State Archive of Poltava region]*. F. R-1298 (8). 392, 2-5 [in Ukrainian].
 9. Information on the results of the 1970 competition «For the best research work in biology» (1970). *Arkhiv Hadiatskoho oblasnoho naukovoho litseiu-internatu I-III stupeniv imeni Ye. P. Kocherhina Poltavskoi oblasnoi rady [Archive of Hadiach Regional Scientific Lyceum-Boarding School of I-III Degrees named after I. Kocherhin of Poltava Regional Council]*. 20, 1-3 [in Ukrainian].
- Дата надходження до редакції
авторського оригіналу: 13.06.2022